

20. Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, von H. N. A. Jensen, Dr. phil. Pastor zu Gelting. Lief. I—IV. Flensburg. 1840—1842. XVI u. 1708 S. 8vo.

Som et stærkt Beviis paa, hvor ringe Dymærksomhed der selv i Hovedstaden skientes Hertugdømmernes Literatur, tør det vel nævnes, at et saa betydende og vigtigt statistisk Arbejde, som ovenanførte, hidtil har været til den Grad ubekendt i Kiøbenhavn, at det ei engang er kommet flere af vore lærde Videnskabsmænd og Universitetslærere af Faget for Die, og at det savnes i Kiøbenhavns tre største offentlige Bibliotheker. Det sidste, skiondt nær ved at være utroligt, maae vi dog berette som en factisk Erfaring. Bogens practiske Brugbarhed har derimod upaatvivlelig allerede skaffet den et stort Publicum i den Deel af den danske Stat, af hvis Statistik den behandler en særskilt, for mange af Hertugdømmets Indbyggere nærliggende og interessant Gienstand. Men ogsaa udenfor dets Grændser maa denne kirkelige Statistik betragtes som et Bidrag af Vigtighed til Danmarks historiske, statistiske og topographiske Literatur, som vi ikke længere bør opsætte i det mindste at nævne for den Kreds af danske Læsere, der interesserer sig for huii Literaturgenren. Vi maae nemlig bemærke, at der hidtil neppe findes noget Skrift, mere skiftet til at give en samlet, summarisk Oversigt af Hertugdømmet Slesvigs specielle Topographie og en stor Deel dermed forbundne Materier og Forhold; og at saadant især gielder om Landsby-Menighederne, hvorom dette Slags Efterretninger hidtil ingensteds have i denne Fuldstændighed og Noiagtighed; hvorimod dog adskillige af de slesvigste Stæder ere beskrevne i særskilte, om endog tildeels ældre Topographier. Forfatteren har nemlig til den kirkelige Statistik ikke blot henregnet, hvad der nærmest vedkommer Præstekaldene, deres Størrelse, Folkemængde, Indkomster, Præstegaardene, Series pastorum, saa høit op i Tiden, som det har været mueligt at finde bidhørende Navne; men han har endvidere tilføiet

de fleste af sine korte Sognebeskrivelser en betydelig Deel historiske Noticer, eller Bidrag til den historiske Topographie, forsaavidt saadanne have været ham tilgængelige, under Benyttelse af en ikke ringe Deel haandskriftlige Samlinger, Kirkebøger, Documenter og andre Kilder, som deels i Almindelighed opregnes i Fortalen S. XIII—XV, deels særskilt angives paa vedkommende Steder i Beskrivelsen selv *). Har Forfatteren end ikke været i Stand til fra denne Side at give disse Efterretninger en Rigdom og Udstrækning, som den vi forefinde i det, desværre længe kun som et værdifuldt, meget bebudende Brudstykke henstaaende Skrift: „Danmark i Middelalderen, af H. Knudsen, 1ste Hefte“: saa maa man dog erkende Brugbarheden af det meddelte, saa længe intet mere fuldstændigt høves af den Art over Hertugdømmet Slesvig.

Bogen har Forfatteren efter et rigtigt Princip deelt i to Hovedafdelinger, hvoraf naturligtviis den første, almindelige (S. 2—128) er bleven den mindste. Denne Deel afhandler nemlig følgende almindelige Forhold, som ved den geistlige Statistk maatte komme i Betragtning: 1) Om Landet og Folket; 2) om Menighederne; 3) om Kirkerne, og 4) om Præsteskaldene i Slesvig overhovedet. Man vil under enhver af disse Rubriker have Leilighed til at bemærke, at meget af de kirkelige Forhold i Hertugdømmet endnu bære Præg af Liighed med Forholdene i Kongeriget Danmark, imedens en Deel naturligtviis, ved sildigere historiske Betingelser og særskilt Administration, har faaet en afvigende Skikkelse.

Folkemængden i Hertugdømmet Slesvig, hvis Grændser i en kirkelig Statistk, der, uden Hensyn til Jurisdictionsskilleen, allene handler om Kirkesogne, ere lettere at bestemme, end i politisk Henseende, var i Statskalenderen for 1842 anslaaet til 348,526. Her fragaae: Fremmede Religionsbekjendere (1835: 1349), omtrent 1400; Brodre-Menigheden i Christiansfeld (1835: 632) nu 678; tilsammen 2,078. Saaledes blive tilbage for

*) S. Gr. S. 241. 275. 297. 312. 362. 557. 574. 758. 771. 839, 1263. 1454.

de egentlig lutheriske Menigheder 346,448. Hertil kommer Overskuddet af de fremmede Undersaatter, der ere lagte til slesvigiske Kirker, over Antallet af de slesvigiske, der ere lagte til fremmede Kirker, omtrent 3,600. Altsaa bliver Folketallet i de slesvigiske Menigheder at beregne til **350,048**.

For denne med et rundt Tal til 350,000 anslagne Folkesmængde i de 165 Kvadratmile, der her komme i Betragtning, findes 274 evangelisk-lutheriske Sognetirker (Kirke-Menigheder), nemlig, efter Fordelingen under geistlig Inspektion:

	□ M.	Indb.	Kirker	Praester
1) under den slesvigiske Generalsuperintendentur:	140	302,000	227	242
2) under Biskoppen i Ribe (Tørring-Lehn):	19	20,700	29	21
3) udgjørende Bispedømmet Als:	6	27,300	18	18
	165	350,000	274	281

Denne Inddeling har sin oprindelige Grund i de Forhold, der fandt Sted i de katolske Tider, da Sønderjylland hørte til 3 biskopelige Districter: Slesvig, Ribe og Odense. Af sin udførlige Fremstilling af disse Forhold og de i samme indtraadte Forandringer: „Versuch einer geschichtlichen Darstellung der Kirchenverfassung im Herzogthum Schleswig“ (Staatsbürgerl. Magaz. 7 Bd. 1827, S. 1—53 og 369—410), anfører Forfatteren følgende Momenter og Hovedsætninger: Her i Landet, ligesom næsten overalt i Tydskland, i Danmark og Sverrige, afgav den gamle Inddeling i „Gau“ og „Untergau“ Grundvolden for den kirkelige Inddeling. Allerede tidlig, sikkert fra det tiende Aarhundrede af, var hele Danmark afdeelt i **Syssel**, (= Gau), hvert Syssel igjen i **Herreder** (Harden). Sysselinddelingen fortrængtes i en nyere Tid ved Inddelingen i Lehn og Amter: Herredsinddelingen er vedbleven, skiondt hist og her noget forandret; deels ved Afsondring af enkelte Afdelinger af et Herred som Birk (kongelige, geistlige, adelige); deels ved Dannelsen af nye Herreder. Men det gamle Herred dannede Folkeforbindelsen baade i juridisk, militair og i kirkelig Henseende, idet der fra først af i hvert Herred kun var een egentlig Hovedkirke, hvis Sogn faldt sammen med Herredets Omfang. (?) Ved den definitive Afgrændsning 1065 fik Nørrejyllands fire Bisper-

dommer (Borglum, Viborg, Aarhus, Ribe), hvert sine Sysseler med deres Herreder. Men den allerede under Biskop Otthinkar i Ribe, paa Knud den Stores Tid, regulerede Stifts-Grændse mellem Ribe og Slesvig giennemstar Sysseler og Herreder paa en ikke let forklarlig Maade, som Forfatteren angiver S. 9—11. Til Odense Bispedomme havde Derne Als, Fers og Femern hørt allerede fra 1022 af.

Alt fra Begyndelsen af det historiske Tidrum finde vi det nuværende Hertugdømme Slesvig beboet af tre Folkstammer: **Nedersachser** — ikke forskiellige fra deres Naboer, Holstenerne — fra Ederen og Levensau til Slien, Dannevirke og Trene, i et Landstrog, hvor vel enkelte danske Stednavne, men intet historisk Vidnesbyrd henpeger paa, at her ogsaa engang tildeels maa have boet Danske; men hvor vi nu allevegne finde plattysk Sprog og holsteensk Huusbygning (uden Storstene); **Friser**, paa Derne i Vesterhavet og i en Deel af Marskegnene; **Danske** i hele den øvrige Deel af Hertugdømmet. — Forfatteren bemærker her, at endogsaa Landskabet Schwansen næsten har luttet danske Stednavne, og at her i Dankwerths Tid, ved Midten af det 17de Aarhundrede, endnu taltes ligesaa vel Dansk som Tydsk; ligesom ogsaa Angeln beboedes af en danstalende, skiondt i mange Henseender fra de øvrige Danske forskiellig Stamme*). Disse forskiellige Folkstammers Eiendommeligheder fremtræde endnu kiendeligt, uagtet Culturens Udvæjning, og uagtet Sprogdistricternes Grændse i Tidernes Løb har forandret sig, saa at selv Sproget, dette Folke Egenhedens ellers saa karakteristiske Mærke, ikke overalt længere kan tiene til Kiendetegn for Indbyggernes Afstammelse.

Folketsproget er, som Folkestammen, tredobbelt: plattysk, frisisk, og sønderjydisk (hos Forfatteren Plat-Dansk, „platt-Dänisch“) med Dialect-Forskieligheder. Det plattyske Sprog har betydeligt udvidet sine Encmærker, og har fortrængt det frisiske

---

*) Herom har Forfatteren udførligere pttret sig i sin ganske nylig udgivne Beskrivelse over Landskabet Angeln; om hvilket Skrift en nærmere Underretning ved en anden Leilighed kan blive meddeelt.

og det Danske af de nærmest tilgrændsende Egne; det trænger navnlig paa Østfiden af Landet bestandig mere frem, medens paa Vestkanten det Danske udbreder sig i Egne, der oprindeligen vare frisiske. Forfatterens detaillerede Angivelser angaaende Forholdet mellem Folkesproget, Kirkesproget og Skolesproget, tildeels med Hensyn til de udgivne Sprogkort over Hertugdømmet Slesvig af F. H. J. Geertz og P. E. Koch, (der begge gaae ud fra det ved Folketællingen 1835 angivne Folketal: 338,192), forene sig, under mange interessante Bemærkninger om Sprog-Forholdene og Sprog-Forandringerne i Landets forskellige Egne, til følgende Oversigt over den i sildigere Aar stegne Folkemængde, saaledes som den forholder sig efter Sprogfordelingen:

A. Med høitydsk Kirke- og Skole-Sprog, og det:	Efter Koch:	Efter Geertz:	Efter Jensen	
			1840:	1842:
a. med friskt Folkesprog..	26,815.....		25,600	27,000
b. med plattydsk — ..	119,935.....		168,000	174,500
c. med plattydsk og dansk blandet	47,207.....			
d. med dansk	10,630.....		15,100	16,000
	204,587	212,920	208,700	217,500
B. Med afværende dansk og høitydsk Kirke- og Skole-Sprog	23,392	20,394	19,400	
C. Med dansk Kirke- og Skole-Sprog	110,213	104,757	110,600	
D. Med hollandsk Kirke-Sprog		121		

I sin sildigere Beregning har Forf., istædt for B.C.D:

B. Med afværende høitydsk og dansk Kirke-Sprog (Folkesproget deels dansk, deels dansk og tydsk blandet):	
1. med tydsk Skole-Sprog:	17,300
2. med dansk Skole-Sprog:	3,200 .....
	20,500
C. m. dansk Kirke- og Skole-Sprog (Folkesproget dansk)	112,000
	338,192
	338,192
	338,700
	350,000

En Beregning over Antallet af dem, der betiene sig af det plattyske Sprog allene, og af dem, der ved Siden af dette endnu betiene sig af det danske Sprog, troer Forfatteren at maatte indskrænke til den Formodning: at der af de sidste i Sognene med høitdysk Kirke- og Skole-Sprog omtrent ere 40,000 (af de første altsaa omtrent 128,000); til disse 40,000 komme i de Sogne, hvor der prædikes i begge Sprog, endnu i det mindste omtrent 10,000. Det for disse Sogne ansatte Indvaaners Antal, 19,400, er angivet med Hensyn til Kirke-Sproget; sees der hen til Skole-Sproget, vilde det kun udgjøre omtrent 16,700; for Sognene med dansk Skolesprog vilde saaledes udfomme et Antal af 113,300 Mennesker.

Hvad Kirke- og Skole-Sproget angaaer, bemærker Forf. S. 23, da er det overhovedet en ikke ringe Mislighed, at dette er et andet end Folkesproget, nemlig høitdysk eller høidansk — om man tør betiene sig af dette Udtryk for at adskille det rene danske Skriftsprog fra den Dialect, der er Folkesprog. For nu først at kunne bestemme, hvorvidt det ene eller det andet er brugeligt som Kirke- og Skole-Sprog, maa man gjøre opmærksom paa en Grændselinie, der gaaer fra Flensborgbugten over til Vidau's Udmunding i Vesterhavet, saaledes at Sognene Bau, Medelby, Ladelund, Sønder-Lyngum, Uberg, Aventoft, Neukirchen og Rodenæs blive paa den ene Side, og Høier, Møgeltonder, Tøndern, Burkall, Lingleff og Holebüll paa den anden. Sonden for denne Linie, der deler Hertugdømmet i to omtrent lige store (?) Halvdele (dog med meget forskielligt Folketal, nemlig i den sydlige Halvdeel 209,903, og i den nordlige 128,289, tilfammen 338,192*), finder ingen dansk Skoleundervisning Sted, og der gives med Undtagelse af Helligaands-Kirken i Flensborg, ingen Kirke, i hvilken Gudstienesten udelukkende holdes paa Dansk; dog bliver der i nogle (4 til 6) Kirker i Nærheden af Tøndern skundom, omtrent hver tredje eller fjerde Søndag, prædikat paa Dansk, men sunget paa Tysk. Derimod er Norden for hin

*) Nemlig efter Folketællingen 1835.

Grændselinie, i Apenrade, Haderslev, Sønderborg og Lønder, Underviisningen tydsk; til Høimesse prædikes paa Tydsk, til Froprædiken og Aftenfang derimod paa Dansk. I Lygumkloster, hvor forresten ogsaa Skoleunderviisningen er dansk, prædikes engang om Maaneden paa tydsk, og i Kliplev holdes hver tredie Søndag en tydsk Prædiken, men der synges samtidigen Dansk og Tydsk. Af de efter Fradrag af disse 6 Menigheder tilbageblivende 268 ere 115 danske, 153 tydske; blandt de sidste dog de ovenfor omtalte Menigheder ved Lønder medindbefattede. Sammenholder man nu Fremstillingen af Grændserne for det tydske og danske Kirke- og Skole-Sprog med den forhen givne af Folkesprogene, saa viser det sig, at det Høitydske som Kirke- og Skole-Sprog naaer længer end der, hvor det Plattydsk er Folkesproget, nemlig ogsaa ud over de frisiske Egne og over en betydelig Landstrækning, hvor der tales Dansk og Tydsk imellem hinanden; ligesom ogsaa over Egne, hvor der i det daglige Liv allene tales Dansk. Af denne Sprogenes Forforskjellighed flyde vistnok mange og store Misligheder. Det Frisiske har aldrig været Skriftsprog; kun som Forsøg er der skrevet noget lidet i dette Sprog. Der gaves aldrig nogen friskt Bibelovertættelse, og i Kirker og Skoler kunde derfor ei heller dette Sprog bruges. Man antog i de frisiske Egne det Neder-sachsiske som Skriftsprog, ligesom ogsaa dette fra Reformationen til ind i det 17de Aarhundrede blev Kirkesprog hos Nordfriserne; paa samme Maade, som der i de Egne, hvor det Plattydsk var Folkesprog, indtil den Tid overalt er blevet prædiktet plattydsk. Ligeledes brugtes plattydsk Psalmer, og Skoleunderviisningen, saavidt samme dengang fandt Sted, meddeeltes uden Tvivl ogsaa i dette Sprog. Saaledes stemmede her Folke- og Kirke-Sprog overeens, indtil det Høitydske ved Midten af det 17de Aarhundrede efterhaanden tog Overhaand; tidligere i Stæderne, selv de nordligere, end paa Landet. Efter Midten af det 17de Aarhundrede forekommer plattydsk Prædiken kun som sjelden Undtagelse. Til Indførelsen af det Høitydske bidrog det meget, at ikke saa Ublændinger, tildeels Døertydske, nu og da ansattes ved Kirkerne; at de Indfødte besøgte tydske Universiteter og der erholdt deres Dannelse; at det høitydske Sprog begunstigedes

ovenfra; ei at glemme, at Mange stedse have holdt det Høitydske, allerede fordi det hedder saa, for mere fornemt end det Plattyske. Iaar virkede Generalsuperintendenten Stephan Kloß (1636—1668) derfor. (Jvf. Pontoppidan Annal. Eccl. Dan. IV, 121). At der imidlertid i mange Sogne, hvor Folkesproget var Dansk, blev prædiker Plattysk (som maaskee overalt i Angeln) bidrog til, paa saadanne Steder at bane det Høitydske Afgang; hvorimod det Danske i den nordlige Deel af Hertugdømmet paa Landet strax fra Reformationen af synes at være bleven Kirkesprog, og vedblev at være det; hvortil ogsaa den Omstændighed bidrog, at Præsteembederne her i Regelen forbleve (og formedelst Bygningernes Indløsning maatte forblive) ved visse Familier, og Fremmede, i det danske Sprog Ukyndige, selvdan ansattes. Om det nu overhovedet er at beklage, eller ikke, at det Høitydske, istedetfor det Plattyske, er blevet Kirke- og Skole-Sprog, derom vil der kunne strides; i ethvert Tilfælde vil det Plattyske aldrig mere kunne blive det, og den Plattysk talende Deel af Slesvig deler i denne Henseende Skiebne med Holsteen og andre nordtyske Lande. Indbyggerne maa tilægge sig det Høitydske, hvilket nu ogsaa de Fleste, der tale Plattysk, i Regelen lære at forstaae; om der end stedse bliver en Hob tilbage, for hvilken den plattyske Prædiken sikkert var til mere Nytte, end den høitydske.

Men overalt hvor det Danske var Folkesprog, der vilde det unegtelig have været rigtigere og bedre, naar fra Begyndelsen af ogsaa Skoleunderviisning og Gudstjeneste havde været indrettede paa Dansk. Vilde man indvende, at Kirkesproget jo dog vilde have været et andet, end Folkesproget — som dette da ogsaa er Tilfældet, hvor der læres og prædikes paa Dansk — saa kan den Indvending kun giælde med en stor Indskrænkning; thi unegtelig staaer det platte danske Folkesprog, saa afvigende det end i første Dieblis kan klinge, f. Ex. for en Kiøbenhavnær, det rene Danske langt nærmere, end Plattysk staaer det Høitydske.*) De sidste

*) Forf. kunde have tilføiet, at den slesvigske danske Dialect i Folkesproget ikke kan være mere afvigende fra det danske Striftsprog, end dette er fra Folkesproget i visse Egne af Nørre-Jylland, hvor Almuen dog heraf ikke hindres i Kirken eller ved Skoleunderviisning.

ere to forskellige Sprogstammer (?); men hist finder i Virkeligheden blot en Dialectforskjellighed Sted, og den væsentlige Forskiel bestaaer, foruden den forskjellige Udtale, deri, at Artikelen i Folkesproget sættes foran Hovedordet, imod det danske Skriftsprog's Brug. — Men hiin Indførelse af det Danske som Kirke- og Skole-Sprog overalt hvor Dansk var Folkesproget, er imidlertid ikke skeet. Imellem Lønder, Bredstedt og Glensborg ere 16—20 Sogne, med 15 til 17,000 Indbyggere, hvor det Danske endnu alene er Folkesprog, men Kirke- og Skole-Sproget er høitydsk, og hvor Børnene, naar de komme i Skolen, først maa begynde at lære et dem aldeles fremmedt Sprog.*) I Angeln og nogle tilgrændsende Sogne har man derimod opgivet det Danske som Folkesprog; Plattydsk er der blevet det daglige Livs Sprog, og bliver det stedse mere. Forfatteren fremhæver her, blandt andet, Behængenheden ved den tydske Bibel, den tydske Psalmebog, de tydske Postiller og Bønnebøger, hvorved det høitydske Sprog for mange Menigheder eengang er blevet „das Gewand ihres Heiligsten“, og advarer mod enhver voldsom Indgriben. Hvor Kirke- og Skole-Sprog er blevet tydsk, der, mener Forfatteren, vil det danske Folkesprog sandsynligviis tidligere eller sildigere forsvinde, som det paa mange Steder er skeet, saafremt ikke i enkelte Menigheder, navnlig ved Løndern, Antallet af de indvandrende jydskt Lienstefolk skalde bevirke en Dørvægt af det Danske, og da fremkalde Ønsket om dansk Kirke- og Skolesprog. Derimod hvor det Danske har sit Støttepunkt i Kirke og Skole, der vil det uden Tvivl altid vedblive at være Folkets Sprog. I ethvert Tilfælde ere vi i denne, som i saamange Henseender, i en Dørvægt.

*) Ogsaa i de enkelte Sognebeskrivelser (f. Ex. S. 240. 300. 315. 316. 325. 301. 363, 378, 388, 468, 471, 475, 477, 489, 528, 539, 543, 573, 590, 770, 889, 1381 o. fl.) meddeles Forf. hyppige Bidrag til Hertugdømmets Sprogstatistik, angiver de Sogne, hvor danske (ogsaa frisiske) Sprogelementer ere og endnu vise sig som de oprindelige, men nu efterhaanden uddøe og vige for de plattyske; ligesom ogsaa saadanne, hvor det danske Element endnu er det rette og herskende Folkesprog m. m.; hvor man da tidt nok hos Forf. finder det gjentaget: „die Kinder verstehen kein deutsches Wort, wenn sie zur Schule kommen, wo deutsch gelehrt werden soll.“

gangsperiode. Man bør frit lade det udvikle sig, hvad der ifølge Tingenæs Lov naturligen maa udvikle sig; og „naar overhovedet kun det Sprog, i hvilket Menneskehedens høieste Interesser behandles, er et forstaaeligt og et forstaaet: saa kan det i og for sig selv være ligegyldigt, om det er det danske eller det „tydske.“ Allerede Forfatterens Tillæg af Ordene „i og for sig selv“ robe her, at den hele Sag har flere Sider, fra hvilke den ei allene kan, men bør betragtes.

Hvad her, tildeels i Oversættelse, er meddeelt af det første Afsnit om Landet og Folket, maa staae som en Prøve af Bærkets interessante Indhold og et Exempel paa Forfatterens Synsmaade. Til lignende Meddelelse af de følgende Gienstandes Behandling, der tillige end mere vilde lægge Forfatterens grundige Kundskab til hans Materie for Dagen, vil nærværende Anmeldelse mangle det fornødne Rum.

Det andet Afsnit, om Menighederne, fremviser i Materien om Sogn, Annex, Sognebaand, og tildeels Fattigvæsen, megen Liighed med Danmark. Communalforfatningen har endeel Eiendommeligheder: Kirke-Collegier, Jurater, „Kirchspielsmänner“ „Achtmänner“, o. s. v. og herom henvises til Skrifter af Laß, Matthiä, Johansen, Callisen. Henvisninger til diöse og til Lübkert (hvis „Versuch einer kirchlichen Statistit Holsteins“ er et Sidesykke til nærværende Værk), findes ligeledes ved Behandlingen af Kirkevæsenet og den offentlige Gudstjeneste. Den noget udførligere Paragraph om Skolevæsenet (S. 57—64) angiver for Hertugdømmets tre geistlige Districter: 689—77—34 Skoler, i alt 800. Fattigvæsenet afhandles meget kort, i almindelige Grundtræk S. 64—67.

Interessante for den kirkelige Statistit ere blandt andet Forf.'s Angivelser af Menighedernes Størrelse og Forholdet til Kirkerne Antal (S. 35—40); hvoraf sees, at dette forholdsvis i Sønderjylland (ligesom i de øvrige danske Provindser) er langt større end i Holsteen. I Hertugdømmet Slesvig (med omtr. 350,000 Indbyggere) findes nemlig 224 Kirker og Sogne; følgelig i Giennemsnit omtrent 1240 Mennesker paa hver Kirke (og mere specielt i det Slesvigiske Stift een Kirke paa 1286

Mennesker; i Lønning Lehn een paa 704; i Bispedømmet Als een paa 1460). De Kirke-Sogne, der have et høiere Antal Indbyggere end 1240, udgiøre omtrent $\frac{1}{3}$, eller 90. I øvrigt er Fordelingen, ogsaa blandt Landsbymenigheder, meget ulige; den største af disse er Gøttorf, med 5—6000 Indbyggere; der gives i det Slesv. Stift 6 Sogne med 3—4000, 15 Sogne med 2—3000, 21 med 1500—2000 Indbyggere, o. s. fr. Iffe mindre end 120 Sogne have under 1000; og heraf igjen $\frac{1}{3}$ under 500. — I Holsteen derimod, som til 430,702 Mennesker (efter Lübferts kirchliche Statistik Holsteins S. 131) kun har halv saa mange Kirker (137), kommer der i Gjennemsnit 1 Kirke paa 3144 Mennesker. — Ligesaa uligt, som Menighedernes Folketal, er naturligviis Sognenes Areal, og Antallet af de Byer, som høre under eet Sogn. Den største Udstrækning have i det Hele taget de Sogne, der ligge i Midten af Landet, eller paa den magre Landryg (særdeles de sydligt liggende Haddesby, Krop og Hohn, hvoraf det sidste, som det allerstørste, indbefatter et Fladerum af 3 til 4 Qvadratmile). Overhovedet ere Kirkerne mere talrige, jo mere nordligt de ligge; i den sydlige Deel af Hertugdømmet ere de overhovedet færre; endogsaa ved Østersøen, hvor Sognene i Districterne Schwansen og Dänisch Wald for det meste have meget vidtloftig Udstrækning (S. 39).

Glædelig er i det Hele Forf.'s Skildring (S. 41—45) af Religiositet og Moralitet i Hertugdømmet. Den første var en Tid lang, for saavidt som den yttres sig ved Deeltagelse i offentlig Gudsdyrkelse, i kiendelig Aftagelse; men Forf. trøster sig ikke allene til at kunne sige: „denne Tid var, men den er ikke mere“; han antager endog, at hiin Periode, for de fleste Menigheder, er gaaet forbi, uden at virke dybt indgribende eller nedbrydende paa Folkets Tro og Religiositet. „Der gives Menigheder, hvor man i mangfoldige Aar ikke har hørt om nogen Forbrydelse; hvor man maa gaae flere Aar tilbage, før man finder nogen uægte Fødsel; hvor ingen Løileløshed eller Raadhed finder Sted ved de sparsomme offentlige Lystigheder; hvor ethvert Anstød imod Sædelighed møder i den almindelige Stemme lydelig Misbilligelse; hvor der overhovedet hersker Reenhed i Sæder og

Opførsel, og hvor man med Alvor stræber efter at føre et roligt og fredeligt Liv i Guds frygt og Erbarhed." (S. 41, 42). Alle Menigheder, tilføier Forf., ere vel ikke saadanne; og der gives dem, hvor Billedet snarere er det Modsatte. Men vi kunne spørge: hvormange ere vel de Menigheder i det øvrige Danmark, paa hvilke en Skildring som ovenstaaende kan siges i alle Træk at passe?

Af det tredie Affnit om Kirkerne, (S. 67—91), der især behandler disses Størrelse*), Form, Alder, udvendige og indvendige Prydelser, Beliggenhed, Opførelse (ved Konger, Biskopper, eller Privatpersoner, med Henviisning til de gamle "Kirkeregistre" som historiske Kilder) og oeconomicke Forhold, maae vi her indskrænke os til at fremhæve enkelte Momenter, Kirkenes Bygning vedkommende. Mange af de Slesvigiske Landsbykirker have en meget høi Alder; af de oprindelige, der vare af Træ, ere dog for længe siden ingen mere tilbage.***) Kun faa, (f. Ex. Sorup) ere opførte af tilhugne Kvaderstene; endel derimod af store, raa eller lidet tilhugne Kampestene, med et meget bindende Muurværk af Kalk; de fleste af brændte Stene. Forf. vil tillægge de fleste af de ældste Landsbykirker en Alder fra det 12te Aarhundrede. Rundbuen, i Indgangen, i Adskillelsevæggen mellem Chorret og Skibet, ligesom i de oprindelige smaa Binduer (de mod Norden ere gierne tilmurede), antyde ved en Mængde Kirker den saakaldte gothiske Stiils ældre Tid; Spidsbuen i endel andre rober en sildigere Periode, efter Forf.'s Mening omtrent det 13de Aarhundrede (og senere). I Formen af de fleste Landsbykirker hersker

*) De to største Kirker i Hertugdømmet ere Domkirken i Slesvig (250 Fod lang, over 70 Fod bred, den nordlige Gavl 100 F. høi) og Mariakirken i Saderslev, 180 F. lang, 98 Fod bred, og under Svælvingen 77 F. høi.

***) Forf. anfører Trækirker, som bleve nedbrudte i Bojsbøll (1601), i Westervold (1609), i Østervold (1625), i Galmøsbøll endog 1749. Det vilde have været vigtigt og interessant, at vide noget om Beskaffenhed og Bygningsmaade af disse Trækirker — i Fald man turde antage, at de have været, om ikke de oprindelige, dog af de ældste eller ældre.

den største Overensstemmelse. Mod Osten Choret, en lavere og smalle Tilbygning til Kirkens Skib, oftest vel oprindelig, som dette, hvorom ogsaa Liigheden i begge Muurværk vidner; paa Skibets sydlige Side Indgangen igiennem et „Baabenhuus“*); ved den vestlige Ende — en Regel, fra hvilken der kun findes meget faa Afvigelser — Taarnet, oftest firkantet, paa enkelte Steder rundt. De to sidstnævnte Bestanddele af Kirkebygningerne ere for det meste tilfoiede i en sildigere Tid. At Choret ved adskillige slesvigke Kirker (ligesom ogsaa ved enkelte i Nørrejylland og det øvrige Danmark) ikke ender sig med en lige Muur, men i en Halvcirkel, er en Omstændighed, som vor Forf. angiver, uden videre Oplysning; det fortjener Underfølgelse, om ikke (hvad man maaskee tør antage) Kirker af denne Bygningsmaade overhovedet ville findes at høre til de ældste.

Man gienfinder i øvrigt i disse Momenter, med deres Enkeltheder, den største Liighed med Kirkebygningerne overalt i Danmark.***) Rnytlinga-Saga angiver for Hedeby (Slesvig) Stift med et rundt Tal 350 Kirker — et større Antal, end der fandtes ved Reformationstiden; men ved Stormfloderne regnes ogsaa paa Vestkanten 106 Kirker at være gaaede til Grunde.

Fjerde Afsnit. Af Hertugdømmets 284 Præsteskald staae 242 under den slesvigke Generalsuperintendentur; af disse besættes 98 ved umiddelbar Udnævnelse af Kongen; 194 ere derimod Valgkald, hvor Valget — der skeer paa forskellige Maader, — allene bekræftes af Kongen. I blandt andet vises her, hvorledes man

*) Mærkelige ere de forskellige slesvigke Benævnelser, som Forf. S. 71 (foruden den i Danmark sædvanlige) anfører paa dette Slags Tilbygninger: „Leichenhaus“, „Frauenhaus“, (af Kirkegangstønerne, som herfra bleve indledede) „Kinderhaus“ (formodentlig af en lignende Skik ved Barnedaab) „Karnhaus“ (et Ord af dunkel Oprindelse) og maaskee endnu andre.

**) I blandt de mange Liigheder er f. Ex. ogsaa Folkesagn om, at man stundom for at bestemme Pladsen til en Kirkes Ophørelse har ladet et Spand Kær eller Dyr om Natten gaae frit omkring, og siden anlagt Kirken der, hvor man om Morgenens havde fundet Dyrene, — ikke sjelden i en Sump, eller i en fiern Udkant af vedkommende Sogn.

i ældre Tider hyppig søgte at holde Kaldene i visse Familier. De 24 Kald i Lørninglehn og de 18 i Bispedømmet Als besættes alle umiddelbart igiennem det danske Cancellie. — Angaaende Præsternes Embede og Stilling henvises i det Hele til Lübkers ovenfor anførte Skrift. For Resten oplyses blandt andet: Forholdet mellem Pastor, Compastor, Archidiaconus, Diaconus, residerende Capellan og Adjunct (Capellan pro persona), ligesom Forfatteren gennemgaaer alle de forskjellige Bestanddele af Præstekaldenes Indtægter og Byrder; ogsaa med Overfigt over den forskjellige Ansættelsesmaade i Henseende til Jordernes Størrelse o. s. v.

Bærkets specielle Deel (S. 129—1080) gennemgaaer i den topographiske Orden Hertugdømmets 3 geistlige Hoveddele: Den slesvigste Generalsuperintendenturs District S. 129—1453; Lørninglehn S. 1454—1555 (med et Auhang om de indenfor Hertugdømmets Grændser liggende Dele af Ribe Stift S. 1556—1584), og Bispedømmet Als S. 1585—1676. Efterat der ved ethvert af disse Distrikter er anført vedkommende Række af Biskopper og Superintendenter, behandler Forfatteren i Ordenen de under samme hørende (i Overfigten S. 7, 8 opførte) Provstier med almindelig Angivelse af Grændser, Størrelse, Folkemængde, Sprog, Provsterække o. s. v., og paa en lignende Maade de enkelte i ethvert Provsti indbefattede Herreder; og nu dvæler han i Beskrivelsen af de enkelte Sogne udførligt ved alle de Forhold, der i en geistlig Statistik kunne komme i Betragtning. Man vil saaledes ved ethvert Sogn finde Angivelse af dets Udstrækning og Grændser; Jordbundens Bestaaffenhed, Antallet af Byer, Gaarde, Huse, Indsidderboliger, samt af „Plovene“ (Hartforner); Beboernes Antal; Middeltallet af de aarlig fødte, Døde, Copulerede; Folkesproget, Kirkesproget, Skolesproget; Antallet af Skolerne, dets Classer og Lærlinge; Fattigvæsenets Bestyrelsesmaade, Fattigkattens Størrelse, Fattighuse, Arbeidshuse, Hospitaller; Kirkerne Bestaaffenhed, Bygningsmaade, Form, Ornamenterne; Kirkegaardene; Præstekaldenes Ansættelsesmaade, Udgifterne ved Tiltrædelsen, Bestaaffenheden af Præstegaardenes Baaningshuse, Udhuse, Haver, Jordblodder med Angivelse af den Besætnings Størrelse, der paa samme kan holdes; Indtægternes

ældre og nyere Ansættelser, samt virkelige Størrelse, i Henseende til Fixum, Legater, Tiender, andre Natural-Indtægter (Smør, Mælk, Brød, Æg, Silb, Hø, Løv, Brænde, Gierdsel), Offer, Accidenter, Arbeidsdage, særegne Emolumenter, saasom Besætning („eiserne Rube“) og Fisteri; Skatter: Gage- og Accidents-Stat, Kopskat, Rangskat; Enkension, Enkesæde; endelig Series pastorum. Til Angivelserne af disse Gienstande, til Beskrivelsen af de i Sognene liggende Klostre, kongelige, hertugelige, biskopelige og adelige Gaarde, er knyttet en saare betydelig Mængde af historiske Oplysninger med Paavisoening af disses Kilder. Mindre dybt indgaaende ere de her forekommende Belysninger af Etymologien for Stednavne og andre Benævnelser og Udtryk. For Angivelsen af Stednavne følger Forfatteren den S. XVI angivne Grundsætning, i sit tydske Værk at beholde den eengang reciperede tydske Skrivemaade, med Bedføielse af den ofte rigtigere danske; og han bemærker anf. St., at han i en dansk Bog vilde have brugt den omvendte Fremgangsmaade.

I nogle Slutningsbetragtninger (S. 1676—1680) drøler Forfatteren ved det Unfselige i en ny Kirkeanordning for Hertugdømmet; den, der endna gielder, eller skal gielde, er den under 9de Marts 1542 for Slesvig og Holsten i Rendsburg indstede. Ved denne Leilighed henpeges paa Uleiligheden ved den stedfindende store Jurisdiction-Forvirring (om denne s. Ex. i Angeln s. S. 840—842). Men ogsaa vises Nødvendigheden af saadanne forberedende Skridt, der ikke overilet og uden Grund omstøbe det Bestaaende. S. 1631—1696 indeholder Rettelser og Tillæg, af hvilke endel udføre Historien til den Tid, da Værkets Slutning udkom, Aaret 1842. Efter et Register (1697—1703) over Kirkefogne, Kirker, Capeller (ogsaa de undergaaede Kirker) et andet (S. 1703—1705) over Districter, Landsfaber, Der — følger (S. 1705—1708) et Sagregister, der ved et i saa mange Henseender indholdsrigt Værk kunde og burde have været leveret med langt større Udførlighed. Et Kort over Nordstrand, som det var før Stormfloden 11—12 Oct. 1634, følger med Værkets 2det Hefte; et almindeligt Kort over Hertugdømmet kan faaes med Værket.